

Gavhar SALOMOVA,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti dotsent v.b., PhD
E-mail: gavhar.salomova@mail.ru

TerDU professori, f.f.d. P.Bakirov taqrizi asosida

TILSHUNOSLIKDA QISQARTMALAR VA ULARNING TO'LIQ SHAKLI O'RTASIDAGI MUNOSABAT

Annotatsiya

Mazkur maqola dunyo tilshunosligida qisqartma so'zlar, ularning so'z birikmalari va birikma nomlarni almashtirish vazifalarini aniqlash, qisqartmalar yuzaga kelish yo'llarini tipologik aspektida tavsiflash, qisqartmalar birikma nomlardagi ma'noni bera olish jihatlari ilmiy asoslash, rasmiy, badiiy va publitsistik uslublarda qo'llanishini o'rganish asosiy vazifa bo'lib keldi. Keyingi tadqiqotlarda esa qisqartmalarni ilmiy va rasmiy matnlarda to'laqonli qo'llanishini lingvistik asoslash, bunday matnlarni ixchamlashtirishda qisqartmalardan foydalanish usullarini ishlab chiqish dolzarflik kasb etmoqda.

Kalit so'zlar: qisqartma so'zlar, abbreviatsiya, tipologiya, sistemosestrizm, antroposestrizm.

THE RELATIONSHIP BETWEEN ABBREVIATIONS AND THEIR FULL FORM IN LINGUISTICS

Annotation

This article defines the functions of replacing abbreviations, their word combinations and compound nouns in world linguistics, describes the ways of occurrence of abbreviations in the typological aspect, scientifically substantiates the aspects of the ability of abbreviations to give meaning in compound nouns, uses them in official, artistic and journalistic styles. The main task has been to study the application. In further studies, the linguistic justification of the full use of abbreviations in scientific and official texts, the development of methods of using abbreviations in the condensing of such texts are gaining relevance.

Key words: acronyms, abbreviations, typology, systemocentrism, anthropocentrism.

СВЯЗЬ МЕЖДУ АББРЕВИАТУРАМИ И ИХ ПОЛНОЙ ФОРМОЙ В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В данной статье определены функции замены аббревиатур, их словосочетаний и сложных существительных в мировой лингвистике, описаны способы возникновения аббревиатур в типологическом аспекте, научно обоснованы аспекты способности аббревиатур придавать значение в сложных существительных, используется их в официальном, художественный и публицистический стили. Основной задачей было изучить приложение. В дальнейших исследованиях приобретают актуальность лингвистическое обоснование полноценного использования сокращений в научных и официальных текстах, разработка способов использования сокращений при сокращении таких текстов.

Ключевые слова: аббревиатуры, аббревиатуры, типология, системосентризм, антропоцентризм.

Kirish. Qisqartirish murakkab lingvistik hodisa bo'lib, lug'at, so'z shakllanishi, aloqa va axborot nazariyasi, semiotik nazariya va motivatsiya nazariyasi sohasidagi bir qator nazariy muammolar bilan bog'liq. Murakkab hodisa bo'lib, qisqartma uni ta'riflash va baholashda noaniq yondashuvlarni keltirib chiqaradi. Tizimga asoslangan yondashuv qisqartmani munosabatlarning barcha turlarini o'z ichiga olgan hodisa sifatida ko'rib chiqish imkoniyatini beradi: rasmiy-strukturaviy, motivatsion, derivatsion, semantik, paradigmatic, diskursiv va boshqalar).

Muammoga pragmatik yondashuvga ko'ra, qisqartma bir nechta o'zaro bog'liq jihatlarda yoritilgan: mazmun (pragmasematika yoki "ichki pragmatika); funksional-kommunikativ (yaratish va foydalanishning pragmatik tamoyillari nuqtai nazaridan); sotsiolingvistik (ijtimoiy mavqei, millati, jinsi, yoshi, kasbiy mansubligi parametrlari bo'yicha farqlash nuqtai nazaridan);

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XVIII asrdan XX asr boshlariga qadar bu so'z asl etimologik ma'nosida qo'llanilgan. Jumladan, F.Pavlenkovning lug'atidagi mazkur so'zning talqini bo'yicha: abbreviatura – "yozma va bosmaxonadagi qisqartma" deb keltiriladi[3]. E.S.Kubryakova, A.N.Eldishev, E.A.Dyujikova singari olimlarning fikricha, "abbreviatura" va "abbreviatsiya" tushunchalarini "qisqartirish" «сокращение» terminiga tenglashtirish maqsadga muvofiqdir, negaki asosiy farq faqat quyidagi tushunchalarning etimologiyasida: "abbreviatura" termini – o'zlashma so'z[4].

O'z navbatida, I.V.Arnold ham "abbreviatura" va "qisqartma" «сокращение» tushunchalarini sinonim va ularni farqlab bo'lmaydi[5], deb ta'kidlaydi. Bu tushunchalarni farqlash, chegaralash tarafdorimiz. Boisi Kubryakova va Arnoldlar aytganidek, qisqartmalar teng tushunchalar emas.

Barchamizga ma'lumki, abbreviatura – qisqartirish jarayoni bo'lib, lisoniy hodisa sanaldi. Y.Odilov ham bu tushunchalarni chegaralab qo'llash, farqlab yondashish haqida quyidagi fikrini bildirgan edi: "tadqiqotlardan qisqartma so'z va qisqartirish hodisasi

farqlanmagani hamda qisqartma so'zlarning turlari yetarlicha tavsiflanmagani ayon bo'ladi. Shu o'rinda so'zlarni qisqartirish usullari va qisqartirish usullari bilan hosil bo'ladigan qisqartma so'zlar tushunchasi jiddiy farqlanishi zarur"[6].

Muammoga antroposentrik yondashuv qisqartmalarni til tizimi va ona tilida so'zlashuvchining o'zaro ta'siri nuqtai nazaridan, qisqartmalarni esa nominatsiyani kontseptsyalashning asosiy vositalaridan biri sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi. Til birliklarini ongsiz va ongli ravishda yaratish va ishlatishda namoyon bo'ladigan "inson omili" ni hisobga olgan holda, inson leksikonida SLE saqlanishining o'ziga xosligi, kodlash va dekodlash tabiati, tillar o'rtasidagi assotsiatsiyalar tabiati hisobga olinadi. belgining referenti, tushunchasi va tanasi ochiladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, muammoga barcha mavjud yondashuvlar qisqartmaning lingvistik tabiatini tan olishga to'g'ri keladi. Bizning ishimizda qisqartmani aniqlashning nazariy asosi E.S.Kubryakova, "motivatsiya manbaining har qanday chiziqli qismlarini kesishdan iborat bo'lgan va o'z shaklida biron bir qism yoki qismni aks ettiruvchi so'zning paydo bo'lishiga olib keladigan so'z maqomiga ega ikkilamchi nominatsiya birliklarini yaratish jarayoni. asl birlik tarkibiy qismlaridan".

Tahlil va natijalar. Bunday jarayonning samarali birligi qisqartma hisoblanadi. Qisqartma so'zning morfologik belgilariga (jins, hol, ko'plik), shuningdek, so'zning asosiy belgilariga (fonetik shakl, grammatik yaxlitlik, o'tib ketmaslik, ajratiluvchanlik, frazeologik ma'no, nominativlik va boshqalar) ega bo'lgan taqdiridagina so'z maqomiga ega bo'ladi. Bizning ishimizda tahlil qilingan leksik qisqartmalarda o'xshash belgilarining mavjudligi ularning leksiklashuvini va mustaqil leksik birliklar xususiyatini tasdiqlaydi.

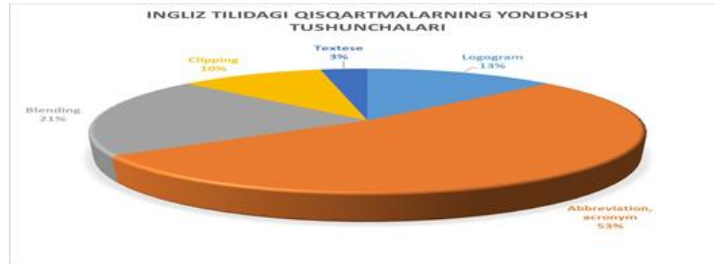
Leksik qisqartmalar boshqa so'zlar bilan bir xil aloqa vositasi vazifasini bajaradi, ya'ni ular to'laqonli aloqa birliklari bo'lib, til tizimiga kirib, tilga xos usullar bilan yangi so'zlarning shakllanishiga asos bo'ladi. Zamonaviy ingliz tili lug'atini yangi leksemalar,

jumladan qisqartirilgan hosilalar bilan to'ldirish tashqi va ichki omillarning ta'siri bilan bog'liq.

Shu bilan birga, tashqi omillarning ta'siri, qoida tariqasida, juda aniq ifodalanadi va jamiyat hayotida sodir bo'layotgan jarayonlar

bilan bevosita bog'liqdir. Qisqartirilgan neologizmlarning paydo bo'lishi ma'lum bir vaqt oralig'ida ular bildiradigan hodisaning dolzarbligini ko'rsatadi.

1-rasm

Ingliz tilidagi qisqartma so'zlarning yondosh tushunchalarining foizlarda ko'rsatkichlari

Qisqartmalarning keng qo'llanilishi ko'pincha katta ijtimoiy o'zgarishlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot va millatlararo ijtimoiy-madaniy aloqalarning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, ular taniqli nomlarni takomillashtirish yoki takomillashtirish asosida bir qator yangi paydo bo'lgan hodisalarni nomlash zarurligini keltirib chiqaradi. chiqarishning yangi usullaridan foydalanish va, xususan, so'z yaratishning qisqartma usulining faollashishiga va yanada baquvvat namoyon bo'lishiga hissa qo'shing.

Qisqartmalarning intensiv shakllanishi til rivojlanishining ma'lum bir davridir. Shu bilan birga, til tizimining so'z yasaliishi va leksik darajalarining tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, shuning uchun umuman tilning o'zgarishi nafaqat inson va jamiyat hayotida sodir bo'ladigan ijtimoiy-madaniy hodisalarga bog'liq, balki lingvistik jarayonlar haqida ham uning rivojlanishi va rivojlanishining barcha bosqichlarida sodir bo'ladi, chunki tilning aloqa vositasi sifatida ishlashi "o'z-o'zidan odamlarga bog'liq bo'lmagan o'zgarishlar uchun impuls yaratishga qodir" (Serebrennikov 1968). Dunyoning lingvistik rasmining ichki o'zgarishlari kamroq seziladi. Biroq, intrasistemik neoplazmalar tabiatda va ular bajaradigan funktsiyalarning tabiatida xilma-xildir.

Tashqi stimullar (inson va jamiyat hayotida sodir bo'ladigan ijtimoiy-tarixiy va ijtimoiy-madaniy hodisalar, jamiyat rivojlanishining kommunikativ va diskursiv yo'nalishlari) intralingual stimullarni amalga oshirishga yordam beradi (ikkinchi darajali nominatsiya usullari, lingvistik ifoda iqtisodiyoti, til rivojlanishining antinomiyalarini hal qilish "kod-matn", "so'zlovchi-tinglovchi", semantik innovatsiyalar va transformatsiyalar, qo'shimcha konnotatsiyalarni ishlab chiqish) va allaqachon ma'lum bo'lgan kontseptsiyani berishga intiladigan til mexanizmini harakatga keltiradi. jamiyatning zamonaviy rivojlanishining u yoki bu tendentsiyalariga mos keladigan til tizimining ma'lum bir holati uchun qulay belgi.

Ingliz tili bo'yicha ishlarda eng ko'p murojaat qilinadigan "Oxford Advanced Learner's Dictionary" hamda "Oxford Advanced American Dictionary" dagi ma'lumotlarga ko'ra, abbreviatura birikma va h.k.larning qisqargan shakli – a short form of a word, etc; biror so'z, qo'shma ot kabilarni qisqartirish jarayoni – the process of abbreviating something[7] hisoblanadi. "Macmillan English Dictionary" da esa shunday izohlanadi: A short form of a word or phrase: MIA is an abbreviation for "Missing in Action"[8].

Ko'rinadiki, lug'atlarda abbreviatura termini bilan ham birikmalarni qisqartirish jarayoni, ham qisqartirish hodisasi natijasi bo'lgan til birligi nazarda tutilmoqda. Bizningcha, bu termin bilan ikkita har xil lisoniy holatni bunday talqin qilish o'zini oqlamaydi. Birikma nomni yoki so'z birikmasini qisqartirish jarayoni bu lisoniy hodisadir, uni o'zbek tili nuqtayi nazaridan qisqartirish yoki umumlingvistik atama sifatida abbreviatsiya deyish to'g'ri bo'ladi. Bunda abbreviatsiya xalqaro termin sifatida yanada ma'qulroq ko'rinadi. Abbreviatsiya natijasi bo'lgan birlikni esa qisqartma, qisqartma so'z yoki abbreviatura shaklida tushuntirganimiz joiz. Bular ichidan qisqartma termini sof o'zbekchaligi bilan, abbreviatura termini lingvistikada ko'p qo'llanganligi bilan bir-biridan afzallik kasb etadi.

Biz o'zbek tilining ilm-fan tiliga aylanayotgani va tadqiqotimiz o'zbek jamiyati uchun mo'ljallanganligini hisobga olib, tadqiqotimiz davomida asosan qisqartma terminidan foydalandik, ayrim o'rinlarda – bu termini takror qo'llashga to'g'ri kelgan o'rinlarda tautologiya (takror)dan qochish maqsadida abbreviatura atamasini ishlatdik.

Qisqartmalar bir nechta ma'noga ega bo'lib qolishi ham mumkin. Bu paytda matnda ulardan foydalanilganda qaysi ma'noda kelganligi noaniq bo'lib qoladi. "Machine Reading" (elektron o'qish) vazifalari uchun muhimdir. Mavjud yondashuvlarda asosan qisqartmalarning qo'lda belgilab chiqilgan namunalar va ularning to'g'ri, qisqartirilmagan shakllariga tayanib tushuniladi. Qisqartmalarning asl birikma shakllari bo'yicha bunday ma'lumotlar to'plamlari kamligi, cheklangan qo'llanilishi va moslashuvchanligi sababli sun'iy intellekt yordamida o'qitish modellarini yaratish murakkablashadi, alohida tadqiqotlarni taqozo qiladi. Muhimi shundaki, ko'plab mavjud qisqartirish usullarini sun'iy intellekt tushunishi uchun qisqartmalar to'liq empirik baholanishi kerak va bu amalda juda qiyin. Ma'no bo'yicha alohida matnlar yaratilib, kontekst ko'rinishlari so'z vektorlari sifatida o'rganiladi.

Qo'shimcha tuzilmagan matndan foydalangan holda yaxshiroq kontekst ko'rinishlarini olish orqali qisqartmalarning ma'nosini aniqlash samaradorligini qanday amalga oshirishni ko'rsatadi. Bizning qisqartmalarni kontekstual tahlil qilish usulimiz to'liq miqyosda baholashni talab qilmasdan ishlashni tahlil qilishga imkon beruvchi shaffof modelga ega bo'lgan birinchi qisqartmani aniqlashtirish usuli bo'lib, bu uni bugungi axborot asrida juda dolzarblashtiradi[6].

Mazkur tur qisqartmalar (akronimlar) ingliz tiliga transliteratsiya yo'li bilan yangi atamalar sifatida ko'chiriladi. Bunday birliklar shaklan ixchamligi sababli terminologiyada oson barqarorlashadi: ASAP – as soon as possible – iloji boricha tezroq; ADSS – Association of Directors of Social Services-ijtimoiy xizmatlar direktorlari uyushmasi; AE-Age Equivalent – yoshga teng; AEN-Additional Education Needs-qo'shimcha ta'limga ehtiyojlar; laser – light amplification by stimulated emission of radiation – induksiya qilingan nurlanish orqali yorug'likni kuchaytirish; radar – radio detection and ranging – radio aniqlash va masofani aniqlash; scuba – self-contained underwater breathing apparatus – mustaqil suv osti nafas olish apparati; TESOL – Teachers of English to Speakers of Other Languages – boshqa tillarda so'zlashuvchi ingliz tili o'qituvchilari.

Ingliz tilida akronimlar ikki xil ma'nodagi so'zni birlashtirish yoki qisqartirish va ularni bitta so'z bilan birlashtirish orqali bir so'z o'rinda qo'llanadi.

Xulosa. Jahon tilshunosligida qisqartmalar bo'yicha bajarilgan tadqiqotlar o'rganilganda rivojlanishining hozirgi bosqichida abbreviatura o'ziga xos so'z hosil qilish jarayoni ekani ma'lum bo'ldi. Biz qisqartmalarni tizimli ko'rib chiqilishi kerakligiga qo'shilamiz. Qisqartmalarni hosila so'zlar hisoblash imkoniyati ko'pincha rad etilgan, chunki ularning semantikasi birikma nomlarning semantikasiga mos keladi.

ADABIYOTLAR

1. Иванова Л.В. Структурно-семантические и функционально-прагматические особенности отабревиатурной лексики: на материале немецкоязычных текстов СМИ. Автореф. дис. ... канд. филол. наук –Барнаул, 2010. – 18 с.
2. Salomova G.A. Ingliz va o'zbek tillardagi qisqartma so'zlarning chog'ishtirma tadqiqi. F.f.f.d. (PhD) dis... - Termiz, 2023. – 220 b.
3. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. – СПб.: Ф. Павленков, 1900. – С.4. (714 с.).

4. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. – М., 1981. – С.103.; Елдышев А.Н. Стрoение и мотивированность сокращённых слов (к проблеме взаимодействия формально-содержательных признаков в слове): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1982. – С.14;
5. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М.: ФЛИНТА, 2012. – С.188. (376 с.).
6. Одилов Ё.Р. Глобаллашув даври публицистикаси тилининг тараккиёти: монография. – Тошкент: Nodirabegim, 2020. – В.35.
7. Oxford Advanced Learner's Dictionary. 7th edition. London. 2005. – P.74.
8. Macmillan English Dictionary. For Advanced Learners. – USA: Macmillan Education, 2001. – P.